

Dílo nade všechna slova vypovídající¹

Příběh sousoší Sbratření

JAN ŠINDELÁŘ

Vystoupí-li dnes turista, spěchající Pražan, student nedaleké Vysoké školy ekonomické či jen náhodný cestující z haly hlavního nádraží hlavního města České republiky, pravděpodobně zamíří k bezmála tři sta metrů vzdálené tramvajové zastávce. Nepříliš vábná promenáda Vrchlického sady, ne nadarmo přezdívanými zbojnickým toponymem „Sherwood“, však nutí k rychlejší chůzi a ostražitým pohledům. Téměř nepovšimnut tisíci kolemjdoucích tak zůstává pomník, jehož umělecké a ideologické ambice byly před rokem 1989 nepochybně vyšší než dělat společnost pár lidem posedávajícím na lavičkách či v parku. Dílo Sbratření od sochaře Karla Pokorného však navzdory své poněkud ošuntělé současnosti skrývá ve své minulosti řadu pozoruhodných momentů, v nichž se odráží naše poválečná historie, a to nejen umělecká.

Sousoší Sbratření v pražských Vrchlického sadech v současnosti Foto: archiv autora

Dnešní umístění původního pomníku Sbratření poblíž dopravního terminálu v České Třebové

Foto: archiv autora

Přestože si většina lidí bronzové ozbrojence v objetí spojuje pouze s Prahou, dílo prvotně vznikalo pro Českou Třebovou, kde bylo také poprvé instalováno a kde je k vidění dodnes, byť na jiném místě. Jak to tedy bylo s genezí samotné plastiky?

Válečné jaro roku 1945 přineslo do středu Evropy po všeobecném běsnění nejen vytoužený mír, ale také poptávku po nových památnících a pomnících² reflektujících válečné události i probíhající změnu v zahra-

ničněpolitické orientaci osvobozeného Československa. Umělcům, kteří byli připraveni, schopni a ochotni se do tohoto procesu zapojit, se po časech válečného útlumu nabízely zajímavé možnosti.

Jedním z těch, kdo se jich chopil, byl Karel Pokorný (1891–1962).³ Tento již renomovaný předválečný sochař⁴ patřil k posledním Myslbokovým žákům, a přestože v lednu 1945 překročil věk čtyřiapadesáti let, jeho vrcholná díla monumentál-

ního charakteru měla teprve přijít. Pominout nemůžeme ani Pokorného pedagogické působení, ještě v roce 1945 se stal profesorem na znovuotevřené Akademii výtvarných umění (AVU) a sochařskou speciálku zde vedl až do roku 1961, přičemž u něho absolvovalo celkem 79 sochařů a sochařek.⁵

Tematiku osvobození zpracoval v letech 1945 až 1946 hned několikrát – je například autorem známé plastiky přísahající ruky s nápisem *Věrní zůstaneme*.⁶ Určitě nejvýraznějším se však stalo sousoší, které vzniklo na objednávku města Česká Třebová. Okolnosti zadání nejsou pod nánosem přeshlých desetiletí příliš zřejmé, ale jedna z možných variant má téměř katarzní nádech: Místní občan, za války vězněný v koncentračním táboře, údajně slíbil, že pokud přežije, nechá ve městě postavit pomník. Za tímto účelem oslovil sochaře Karla Pokorného.⁷

Střízlivější podání, jež zároveň nevyklučuje ani první verzi, nabízí utlá brožura s historií pomníku⁸ a také českotřebovská městská kronika. Zde u záznamu z roku 1948 najdeme sdělení, že iniciativa vzešla od místních železničářů,⁹ kteří již 22. ledna 1946 ustavili organizační výbor stavby. Zřizovatelé budoucího monumentu zpočátku neměli o jeho celkovém pojetí jasno – v kronice se

- 1 Citace ze slavnostního projevu primátora Františka Štafy při odhalení sousoší ve Vrchlického sadech v květnu 1988. *Archiv Galerie hlavního města Prahy* (dále jen GHMP), k. 8, sl. Sbratření, a. j. 28, sign. CP 76/1, Odhalení pomníku národního umělce Karla Pokorného „Sbratření“ ve Vrchlického sadech v Praze 6. května 1988, Projev.
- 2 Zdánilivě synonymní označení vnímejme přesněji – památník je spjatý přímo s místem, kde se památná událost odehrála. K tomu více BARTLOVÁ, Milena: Pomník: paměť, moc, komunikace a hlavně umění. In: BARTLOVÁ, Anežka (ed.): *Manuál monumentu*. Vysoká škola uměleckoprůmyslová, Praha 2016, s. 42–57.
- 3 Základní (a jedinou) Pokorného biografii zůstává NOVOTNÝ, Vladimír: *Karel Pokorný*. SNKLHU, Praha 1956 (soupis díla provedl Jiří Mašín). Vedle této publikace jsou k dispozici především dva výstavní katalogy – MAŠÍN, Jiří: *Karel Pokorný, souborná výstava sochařského díla k umělcovým sedmdesátinám*. Svaz československých výtvarných umělců, Národní galerie – Akademie výtvarných umění, Praha 1961 a *Karel Pokorný a jeho škola*. Národní galerie, Praha 1984.
- 4 Uznání a ocenění sklídl především za četverici reliéfů pro památník na Vítkově, k tomu viz GALANDAUER, Jan – MALÝ, Ivan – KORTUS, Oldřich: *Národní památník na Vítkově*. Národní muzeum, Praha 2012, s. 88; NOVOTNÝ, Vladimír: *Karel Pokorný*, s. 33–35.
- 5 *Almanach Akademie výtvarných umění v Praze k 180. výročí založení (1799–1979)*. AVU – Národní galerie, Praha 1979, s. 111.
- 6 Z několika desítek instalací zmiňme například tu ve Štěpánské ulici v Praze poblíž vyústění do Václavského náměstí.
- 7 Tuto verzi uvádí ve svém článku z roku 1985 Luboš Hlaváček jako místní pamětnickou vzpomínku. HLAVÁČEK, Luboš: Genese sousoší „Sbratření“ Karla Pokorného. *Výtvarná kultura*, 1985, roč. 9, č. 2, s. 8–11.
- 8 *Odhalení památníku „Sbratření“ v České Třebové*. Česká Třebová 1951 (nakladatel neuveden).
- 9 *Státní okresní archiv* (dále jen SOKA) *Ústí nad Orlicí*, f. Městský národní výbor Česká Třebová, k. 802, Kronika města 1948–1950, s. 13.

obecně hovoří o památníku odboje či o díle věnovaném obětem obou světových válek. Aby se předešlo zmatkům, vložil se do věci místní národní výbor (MNV) a oslovil profesora V. V. Štěcha, jenž byl požádán o pomoc s výběrem vhodného sochaře.

Jeho volba padla na Karla Pokorného. Oba zainteresovaní následně přijeli 23. března 1946 do České Třebové, aby vytipovali nejpříhodnější lokalitu. Ve stejný den byl také ustanoven výbor pro zbudování pomníku a tehdejší přednosta stanice Miroslav Hejduk se stal jeho prvním předsedou.¹⁰

Monument měl stát na náměstí a jeho velikost měla odpovídat stávajícímu mariánskému sloupu, což ve svém vyjádření pro zřizovatele napsal

Karel Pokorný s modelem svého díla Sbratření Foto: volné dílo

sám autor sousoší.¹¹ V České Třebové také proběhla 19. března 1948 důležitá schůzka, na níž Pokorný osobně přesvědčil výbor, že dílo by nemělo být z původně zvažovaného pískovce, nýbrž z bronzu.¹² Kovové provedení však celou zakázku notně prodražilo. Původní smlouva uzavřená se

Václav Vilém Štěch (1885–1974) byl významným historikem i teoretikem umění, předním znalcem renesančního či barokního umění i soudobé tvorby. Věnoval se také popularizační činnosti pro rozhlas a televizi.

sochařem počítala s částkou 470 tisíc korun, po změně materiálu se cena zdvojnásobila.¹³ Důvodem, proč Pokorný prosadil odlévání místo tesání, nebyla snad jeho zaujatost vůči kameni, ale koncepce chystaného díla. Kámen byl sice cenově dostupnější, nicméně neumožňoval vyvedení plastiky do všech potřebných detailů a vyžadoval také precizní práci kamenosochařů, kteří podle sádrového modelu sochu vytvářeli. (Pokorného oceňované reliéfy v Památníku na pražském Vítkově takto tesali Otakar Velinský a František Bílek.)

Vývoj návrhu

Karel Pokorný začal s počátečními skicami zřejmě už v roce 1945, tedy ještě před českotřebovskou zakázkou. Z dochovaných kreseb a modelovaných náčrtů je patrné, že jeho uvažování bylo zpočátku konzervativní. Sousoší mělo představovat dvojici bojovníků, ruku v ruce pevně a odhodlaně setrvávajících ve vítězném postoji. Obdobné pojetí zvolili v téže době například i Konrád Babraj s Karlem Vávrou pro *Památník osvobození Rudou armádou* v Ostravě.¹⁴ V roce 1946 však Pokorný změnil své směřování. Na kresbě i v hmotě se sice stále objevuje dvojice postav, ale nyní již v dynamickém postoji, který se blíží konečné verzi. V sobotu

26. října 1946 předložil návrh výboru v České Třebové.¹⁵

Co vedlo autora k tak zásadní úpravě konceptu, nelze tvrdit s jistotou, nicméně do hry zřejmě vstoupila jedna z fotografií od Karla Ludwiga nazvaná *První setkání*.

Snímek zachycuje objetí dvou postav – sovětského vojáka s Českoslovákem – na pražské ulici v květnu 1945, přičemž spontaneitu okamžiku podtrhuje jízdní kolo ležící u nohou právě osvobozeného muže. Na spojitost s Ludwigovou fotografií poukazuje ostatně i někteří autoři zabývající se Pokorného dílem.¹⁶ Ve prospěch této hypotézy mluví také fakt, že snímek byl ještě v roce 1945 použit jako základ plakátu Ústřední rady odborů *Pozdrav Rudé armádě*, a masově se tak rozšířil. Přestože na fotografii nejsou zachyceny žádné zbraně a liší se od výsledné plastiky i v řadě dalších prvků, symbolika vzájemného gesta se velmi pravděpodobně inspirovala státním dílem.

Karel Pokorný komentoval zdroje své imaginace v pozdějším rozhovoru pro *Lidové noviny* takto: *A stejně musil každý umělec vzrušeně prožívat ony dny, kdy [...] bylo podobných sbratření tisíce, tisíce nejslavnějších, nejradostnějších, nejhlubších lidských zážitků. [...] Při studiu konkrétního prostoru, kde má být socha umístěna, vzniká i druhá myšlenka, k níž dává popud vítězná Panna Maria, pomník vítězného baroka na náměstí. Vytvořit pomník vítězství nad barokem! Myšlenka odvážná, smělá. Překonat jistě umělecky vysoko stojící barokní dílo. Dokázat, že umíme vyjádřit svou dobu a jejího ducha ještě lépe, než to dovedli barokní umělci.*¹⁷

10 Odhalení památníku „Sbratření“ v České Třebové, s. 9.

11 Tamtéž, s. 11.

12 SOKA Ústí nad Orlicí, f. Městský národní výbor Česká Třebová, k. 802, Kronika města 1948–1950, s. 4.

13 Odhalení památníku „Sbratření“ v České Třebové, s. 11.

14 Sousoší bylo nakonec odhaleno 29. dubna 1947.

15 Odhalení památníku „Sbratření“ v České Třebové, s. 10.

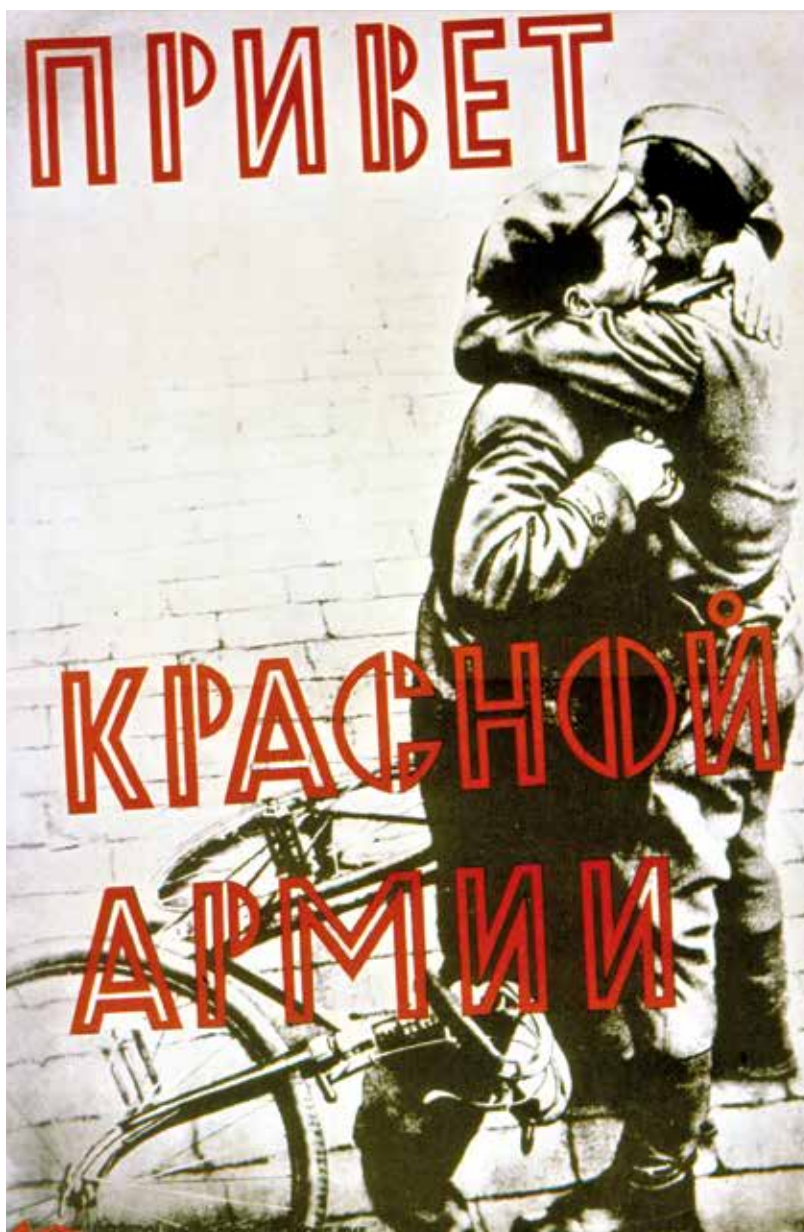
16 Srov. HLAVÁČEK, Luboš: *Genese sousoší „Sbratření“ Karla Pokorného*, s. 8–9 či KOTALÍK, Jiří: *Vzpomínka na Karla Pokorného*. In: *Karel Pokorný a jeho škola*, s. 11.

17 RABAN, Josef: *Rozhovor se sochařem profesorem Karlem Pokorným*. *Lidové noviny*, 13. 1. 1951, s. 7.

Po tvůrčím obratu tedy sochař precizuje svou vizi v sérii pomocných modelů směřujících k výsledné monumentální plastice.¹⁸ O jeho důkladnosti svědčí i skica dvojice aktů, jimiž promýšlel kompozici budoucího sousoší.¹⁹ Vše probíhalo v uspokojivém tempu a Pokorný představil vznikající dílo již v červenci 1947 na výstavě *Monumentální úkol současného výtvarnictví* v režii pořadajícího Spolku výtvarných umělců Mánes. Bronzový odlitek o velikosti 120 centimetrů se od konečného zpracování lišil především k plintu pevně přitisknutou levou botou československého bojovníka (později se pro zdůraznění pohybu postaví na špičku). Tato verze se již vyznačovala propracovanou modelací, která nezapřela zkušeného a profesně zdatného umělce.

Půl roku po zmíněné výstavě se dostalo této Pokorného práci významného ocenění – 23. února 1948 byla nejvyššími představiteli československého vojska předána jako dar sovětským protějškům k 30. výročí vzniku Rudé armády.²⁰

O celém slavnostním shromáždění referoval i denní tisk: *Na čestném místě zasedl dvojnásobný hrdina Sovětského svazu, velitel tankové brigády, která osvobodila Prahu, generál-plukovník Leljušenko se sovětským attaché plk. Sizovem, aby přijal dar čs. armády. Je jím sousoší akademického malíře (sic) Pokorného, znázorňující bratrské objetí rudoarmějce s čs. vojákem.*²¹ Kromě záměny umělce oboru stojí za povšimnutí opisné označení celého díla, jehož původní vágní název *9. květen* se zřejmě příliš neujal.²² Trefnější označení *Sbratření* se prosazuje o rok a půl později, kdy za něj Pokorný 28. října 1949 obdržel svoji první stát-

Plakát z roku 1945 s fotografií Karla Ludwiga – možná inspirace Pokorného sousoší

Foto: Všeodborový archiv ČMKOS

18 Vladimír Novotný ve své práci uvádí celkem pět dílčích návrhů. NOVOTNÝ, Vladimír: *Karel Pokorný*, s. 57.

19 Tento postup užíval Pokorný i u dalších děl. Viz soupis umělcova díla tamtéž, s. 51–58.

20 Českořebovská kronika uvádí, že armáda odkoupila právo zhotovit odlitek daru a stovky zmenšených kopií pro své další potřeby. Bohužel neuvádí bližší podrobnosti o ceně. *SOkA Ústí nad Orlicí*, f. Městský národní výbor Česká Třebová, k. 802, Kronika města 1948–1950, s. 13.

21 Mohutné oslavy 30. výročí rudé armády. *Rudé právo*, 24. 2. 1948, s. 2.

22 Je pozoruhodné, že Vladimír Novotný ve své monografii *Karel Pokorný* uvádí nelogický název *5. květen* (s. 57) a tento omyl ze soupisu díla přejímají i další katalogy z roku 1961 a 1984, přestože v dalším textu, resp. popiscích mají správné označení.

Poloviční model posloužil jako dar zástupcům Sovětské armády v únoru 1948

Dobový leták Světa sovětů nabízející Pokorného dílo ve zmenšené kopii 42 cm

Padesátikorunová bankovka s motivem Sbratření vytištěná v Moskvě a uvedená do oběhu po měnové reformě v červnu 1953

Foto: archiv autora

do celého pohybu jakousi rotaci, která stoupá vzhůru. Aby však tento pohyb nepřevládł natolik, až by vyvolal pocit neklidu, vyrovnává jej záhyby pláště svísele padajícími s ramen rudoarmějce, právě tak samopalem a výstrojí na zádech partyzána. Konečně vyvažujícími elementy v takto vzrušené kompozici jsou kytice bezu v pravé ruce rudoarmějcově, vysunuté doprava ke středu, a jeho puška umístěná v protikladné prostorové diagonále.²⁵

Instalace v České Třebové

Když českotřebovští občané zatoužili v roce 1945 po důstojném pomníku, který by spolu s mariánským sloupem tvořil druhou dominantu centrálního náměstí, jistě netušili, že se ho dočkají až šest let po válce. Volba renomovaného autora sice zaručovala vysokou kvalitu budoucího zpracování, ale skrývala také riziko jeho mimořádného pracovního vytížení. Pokorný totiž paralelně s touto zakázkou pracoval na dalších pomnících, jež se v letech 1945 až 1950 nacházely v různé fázi příprav. Šlo především o velké realizace monumentů Karla IV., Aloise Jiráska, Boženy Němcové či J. V. Stalina. K tomu připočteme bezpochyby náročné pedagogické působení na AVU, kde bylo nutné co nejrychleji vymazat šestileté válečné

ní cenu.²³ V té době již také zastával funkci rektora AVU. Definitivní model sousoší velikosti 1:1 byl dokončen v roce 1950 a měřil 270 centimetrů.

Důkladný estetický rozbor celého díla provedl ve své práci Vladimír Novotný²⁴ a jeho veskrze pochvalné podání si zaslouží souvislejší citaci:

Tím, že sovětského vojáka umístil [Pokorný] poněkud výše, dal partyzánovu tělu nutný pohyb vzhůru. Tímto způsobem převádí těžiště skupiny vzhůru, strhuje divákovu pozornost na vlastní akt objetí, v němž skupina obsahově vrcholí. Nakročením obou postav k sobě téměř v pravém úhlu dostává

23 Státní ceny k 28. říjnu 1949 za vědu a umění. *Rudé právo*, 28. 10. 1949, s. 3 či Státní ceny 1949. *Svět v obrazech*, 1949, roč. 5, č. 46 (12. 11. 1949), s. 21. Pokorný obdržel kromě této ještě další dvě státní ceny: za sochy Aloise Jiráska (1952) a Boženy Němcové (1955). K tomu byl v roce 1956 jmenován národním umělcem a v roce 1961 mu byl udělen Řád republiky.

24 Vladimír Novotný (1901–1977) byl historik umění zabývající se především barokním obdobím a ochranou památek, v době vydání Pokorného biografie zastával již sedmým rokem funkci ředitele Národní galerie v Praze.

25 NOVOTNÝ, Vladimír: *Karel Pokorný*, s. 42.

Odznak k slavnostnímu odhalení pomníku v České Třebové a původní umístění pomníku na náměstí

Foto: archiv autora, dobová pohlednice/E. Farský

manko chybějících absolventů. Rektorský úřad, který zastával v letech 1948 až 1950, pak umělcovy časové možnosti ještě více zúžil.

Po dokončení finálního modelu bylo odlévání do bronzu svěřeno zkušenému Josefu Haszprovi z Brandýsa nad Labem a v červnu 1951 se konečně všechno chystalo k odhalení pomníku. Při této příležitosti byl dokonce vyroben i pamětní odznak s podobiznou sousoší.

Hlavním hostem slavnosti se stal 10. června 1951 tehdejší ministr zdravotnictví Josef Plojhar. Je pozoruhodné, že *Rudé právo* jakožto hlavní celostátní deník nevěnovalo akci ani řádku, což se u tak známého díla může zdát překvapivé. Se zvoleným datem však kolidovala lidická tryzna a odhalení prvního Stalinova pomníku v českých zemích, v Komárově na

Berounsku, čemuž dala redakce přednost. Podrobný popis události se však zachoval v českotřebovské kronice: *V předvečer odhalení byl na náměstí vypálen ohňostroj. Dne 10. června byl uspořádán mohutný průvod městem od nádraží na náměstí, který svou pestrostí a velikostí si v ničem nezadal s manifestací 1. května. [...] Po tomto slavnostním defilé jako hlavní řečník učinil projev zástupce vlády ministr J. Plojhar. [...] V závěru slavnosti ministr Plojhar provedl akt odhalení pomníku stržením roušky za potlesku všeho občanstva. Na konci slavnosti byli vypuštěni poštovní holubi, symbolisující mírovou manifestaci celé slavnosti. [...] Slavnosti se zúčastnilo na 8000 občanů...*²⁶

Na závěr kronikářského záznamu však čteme i povzdech nad délkou celého procesu: *Nutno si uvědomit, že*

*tato slavnost byla výsledkem pět a půl roku trvající nezištné a často vysilující práce mnohých a mnohých lidí dobré vůle. Více než pět roků táhla se jednání a schůze výboru pro zbudování památníku, který doznal četných změn, mnoho cest do Prahy a mnoho překážek v jednání s ústředními činiteli oddalovalo o několik roků často již na pevně sjednané odhalení památníku. Vždy nové překážky a nová zklamání prodlužovaly příchod dne, který měl obrátit v čin myšlenku našich železničářů...*²⁷

Pokorného sousoší nakonec spčinulo na více než třímetrovém kamenném pylonu,²⁸ na němž bylo vytesáno datum 9. květen 1945.²⁹ Spolupracujícím architektem byl Pavel Smetana.³⁰ Na centrálním náměstí však pomník nezůstal, v květnu 1996 se během rekonstrukce celého prostoru přesunul před vlakové nádraží

²⁶ *SOKA Ústí nad Orlicí*, f. Městský národní výbor Česká Třebová, k. 803, Kronika města 1951, s. 17 a 18.

²⁷ Tamtéž, s. 18.

²⁸ Sokl zhotovil z hořického pískovce podnik Povltavský průmysl kamene.

²⁹ Českotřebovská kronika v záznamu z roku 1948 popisuje původní záměr zhotovit nápis *proti symbolu tmy, symbol nového života* jako zjevnou narážku na blízký mariánský sloup. Dokonce uvádí, že mělo jít o nápad básníků Františka Halase a Vladimíra Holana. Viz *SOKA Ústí nad Orlicí*, f. Městský národní výbor Česká Třebová, k. 802, Kronika České Třebové 1948–1950, s. 13.

³⁰ Pavel Smetana (1900–1986) byl zkušený architekt, žák Josefa Gočára a někdejší člen Devětsilu. Zajímavostí je, že se zde nad jedním dílem potkali dva rektori pražských uměleckých škol. Smetana stál v čele Vysoké školy uměleckoprůmyslové (VŠUP) v letech 1949–1956.

a byl nahrazen kašnou.³¹ Ale ani tím stěhování neskončilo – kvůli stavbě dopravního terminálu bylo dílo v červnu 2010 přemístěno o deset metrů dál severovýchodním směrem.

Pražské přesuny a posuny

Zatímco ve východních Čechách si mohli místní i přespolní od června 1951 prohlížet novou dominantu českotřebovského náměstí, stejné sousoší se vedení metropole rozhodlo instalovat o devět let později před budovu hlavního nádraží.³²

Pro úplnost dodejme, že nešlo o první exteriérovou instalaci *Sbratření* v Praze. Ojedinelá zmínka z roku 1965³³ totiž popisuje jeho dřívější umístění před Staroměstskou radnicí, na ostrůvku po někdejší tramvajové trati, zhruba na úrovni vyústění Melantrichovy ulice. Raritní snímek *Sbratření* v pozadí s orlojem otiskli ve své knize Zdeněk Hojda a Jiří Pokorný.³⁴ Tyto skromné indicie však neukazují směrem k bronzovému odlitku.³⁵ Šlo tedy patrně o příležitostné umístění s využitím sádrové či epoxidové kopie.

Bronzové sousoší pro Prahu se podle všeho odlévalo až pro instalaci před centrálním vlakovým nádražím do Vrchlického sadů, a to na poslední chvíli. Potvrzuje to i rozhovor

Původní vzhled pomníku ve Vrchlického sadech (1960–1967)

Foto: Galerie hlavního města Prahy

s Františkem Budským, předsedou komise pro školství a kulturu Národního výboru hlavního města Prahy (NVP), který vyšel v časopise *Nová Praha* v červenci 1960: *Neméně obětavě pomáhaly závody a průmyslové*

školy. Tak hned holešovický ZUKOV [Závody umělecké kovovýroby] přes značné potíže dodatečně zařadil odlitek Pokorného „Sbratření“ do plánu a plastiku pečlivě a včas zhotovil.³⁶ Základy postavili svépomocí pracovníci Státní správy kulturního majetku pod vedením inž. Hyzlera. Všechno si udělali sami, od výkopu až po podstavec, sami si opatřili materiál.³⁷

Pokorného dílo bylo slavnostně odhaleno v dopoledních hodinách 8. května 1960,³⁸ přičemž architektonickou část zpracoval Jaroslav Fragner.³⁹ Ten navrhl jednoduché čtvercové plátó s hranolovým soklem, na němž byl výstupek pro uchycení věnců a plastický kamenný nápis 9. květen 1945.⁴⁰

Vrchlického sady však v této koncepci nebyly ani optimální, ani trvalou volbou, vše se šilo horkou jehlou propagandy v roce patnáctého výročí osvobození. V odborném tisku na to poukázala ve svém příspěvku o soudobých pražských pomnicích Jaroslava Javůrková: *V prostoru, v němž je pomník zatím (sic) umístěn, se ztrácí, protože jeho měřítko je dáno nejen okolními architekturami (věže nádraží, budova parlamentu), ale i vysokými stromy, v jejichž stínu stojí.⁴¹*

Kritice neunikla ani další díla instalovaná narychlo před II. celostátní spartakiádou v červnu 1960

31 MIKOLECKÝ, Milan: Co se v České Třebové od roku 1989 změnilo, vybudovalo, obnovilo, opravilo i zničilo... *Českotřebovský deník*, 2018, č. 146 – viz <http://www.zpravodaj.probit.cz/> (citováno k g. 6. 2020).

32 Před 2. světovou válkou tam stál pomník amerického prezidenta Wilsona, který byl však zničen v prosinci 1941 krátce po německém vyhlášení války Spojeným státům. Kopie tohoto pomníku je od roku 2011 opět k vidění ve Vrchlického sadech.

33 *Archiv GHMP*, k. 8, sl. Sbratření, a. j. 28, sign. CP 76/1, Restaurátorská zpráva – Aleš Rozehnal, 15. 5. 1965.

34 HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří: *Pomníky a zapomínky*. Paseka, Praha – Litomyšl, 1996, s. 218. Jako autor je uveden O. Palát a uložení fotografie v Archivu hlavního města Prahy. Bohužel se po více než dvaceti letech od vydání knihy zatím nepodařilo příslušný snímek dohledat a přesněji zařadit.

35 Zmíněnou lokaci neuvádí Jiří Mašín v jinak dosti podrobném soupisu Pokorného díla (do roku 1955) ani pozdější prameny a literatura.

36 Náklady na zhotovení sousoší byly v roce 1981 zpětně vyčísleny na 1 040 000 Kčs.

37 Náš rozhovor s Františkem Budským. *Nová Praha*, 1960, roč. 10, č. 13, s. 6–7.

38 Pomník „Sbratření“ odhalen. *Rudé právo*, 9. 5. 1960, s. 2.

39 Jaroslav Fragner (1898–1967) byl významný architekt, funkcionalista, někdejší člen Devětsilu a žák Josefa Gočára. V letech 1954–1958 byl rektorem AVU. Dle jeho návrhu byla např. v letech 1950–1952 rekonstruována Betlémská kaple v Praze.

40 *Sbratření* se stalo i v Československu výrazným motivem režimní propagandy, často ho ve svých materiálech uváděl i Svaz československo-sovětského přátelství (SČSP), jemuž Česká Třebová odprodala autorská práva. Některé příklady takového užití tvoří obrazovou přílohu této studie.

41 JAVŮRKOVÁ, Jaroslava: Pražská pomníková krize. *Výtvarné umění*, 1963, roč. 13, č. 2, s. 71.

Při přesunu v roce 1967 bylo třeba zacelit otvory vzniklé při demontáži

Foto: Galerie hlavního města Prahy

a většinou bez návaznosti na okolní prostor (např. Želivského a Roháčův pomník před Novoměstskou, resp. Staroměstskou radnicí).⁴²

Autorka předchozích řádků tedy nejenže nepovažovala umístění pomníku za vhodné, ale také naznačila události, které jen pár let po slavnostním odhalení změny okolí hlavního nádraží: *Sbratření má být přemístěno. Mělo by být postaveno tam, kde se - doloženo historicky - skutečně setkal první rudoarmějec s pražským barikádníkem. Z dosažitelných dokumentů šlo by patrně o místo někde poblíž Prašného mostu...*⁴³ Řeč byla pochopitelně o stavbě stanice metra, nové nádražní budově a Severojižní magistrále, která protнула centrum Prahy. Za těchto okolností nemohlo *Sbratření* na svém místě zůstat a muselo být přesunuto jinam - byť

dočasně, jak avizoval i denní tisk.⁴⁴ Přestože „dočasnost“ měla v dobové rétorice různé významy, nikdo zřejmě netušil, že plastika se k hlavnímu nádraží vrátí až za více než dvacet let.

Výběr nové lokality provedl v roce 1967 architekt Bedřich Hanák, který situoval sousoší do blízkosti někdejšího místopředsedelského letohrádku v Královské oboře (a zároveň do sousedství sovětské ambasády). Přestože v „zámečku“ sídlila studovna časopisů Knihovny Národního muzea, proti centru Prahy šlo o mnohem méně frekventované místo. Jelikož se předpokládalo, že provizorium potrvá zhruba osm let, projekční práce zahrnovaly pouze výkop, nepřiliš komplikovanou betonáž základů a nezbytné odstranění zeleně. Stavba byla zahájena na konci července 1967 a v listopadu bylo hotovo. Jedinou

komplikací představoval stávající vodovodní řad, kvůli němuž se lokace operativně posunula o dva metry,⁴⁵ přičemž náklady na přesun a osazení činily 31 210 Kčs. Namáhavější práce čekala restaurátora Oldřicha Drahotušského při opravě sousoší, do jehož podnože byly při demontáži vypáleny tři otvory autogenem. Po pečlivém odlití záplat, patinování a konzervaci voskem bylo dílo znovu připraveno k instalaci.⁴⁶ Stranou hlavního dění tak přečkalo další tři roky, zahrnující události Pražského jara a nastupující normalizaci.

Dílo se také objevilo v roce 1970 před československým pavilonem na Světové výstavě v Ósace, z logistických důvodů lze předpokládat sádrovou či epoxidovou kopii. Jeho začlenění však nebylo příliš organické, což konstatoval i Vladimír Solecký v *Rudém právu*: *Kolem pavilonu byly umístěny ještě další plastiky: Pokorného Sbratření, Laudova busta Lenina a Štursovo Vítězství, které měly zřejmě dodatečně vylepšit ideologickou výpověď pavilonu a alespoň tímto způsobem připomenout, že je to expozice socialistického státu.*⁴⁷

Poněkud stojaté vody okolo díla rozvířil až rok 1971, kdy v období XIV. sjezdu KSČ proběhla nejen sochařova jubilejní výstava v Mánesu, ale v *Rudém právu* také vyšel drobný příspěvek *Zákon estetické hodnoty*, v němž se mj. píše: *A na druhé straně, hlavně v druhé půli*

42 Autorkou Želivského pomníku byla Jaroslava Lukešová (1920–2007). Odstraněn byl v devadesátých letech při rekonstrukci radnice a v roce 2005 umístěn v Želivě. Roháčovu sochu vytvořil Alois Sopr (1913–1993) a plastika byla ještě v šedesátých letech přesunuta do obory Hvězda v Praze 6.

43 JAVŮRKOVÁ, Jaroslava: *Pražská pomníková krize*, s. 71–72.

44 Světem kultury a umění. *Rudé právo*, 15. 2. 1967, s. 2. Je zajímavé, že jako nové místo pro sousoší je zmiňován park u Trojského zámku, tam se však pomník nakonec nestěhoval. Ani Javůrkovou navrhovanou okolí Prašného mostu zvoleno nebylo.

45 *Archiv GHMP*, k. 8, sl. Sbratření, a. j. 28, sign. CP 76/1, složka Karel Pokorný: Sbratření - přemístění od Hlavního nádraží k pseudogotickému zámečku za Královskou oborou.

46 Tamtéž, Restaurátorská zpráva - Oldřich Drahotušský, 5. 11. 1967.

47 SOLECKÝ, Vladimír: Československá účast v Ósace. *Rudé právo*, 26. 9. 1970, s. 5.

Umístění pomníku ve foyeru Federálního shromáždění

Foto: Galerie hlavního města Prahy

60. let, se vynakládaly statistické částky na sbírkové nákupy abstraktivistických a experimentálních prací sotva souvisejících už s výtvarným uměním. Zlomek takto vyřazených částek by byl stačil k záchraně skutečných hodnot v pozůstalosti národního umělce Karla Pokorného. Zdá se, že podobných srovnání by se ve výtvarném umění 60. let našlo dost a dost. Skutečně důvod k zamyšlení.⁴⁸

Citovaný text vyvolal v srpnu reakci pražské radnice a tehdejší ředitel Galerie hlavního města Prahy (GHMP) Dobroslav Kotek se jako správce sousoší musel pro kulturní správu NVP vyjádřit k současnému i budoucímu stavu Pokorného plastiky.⁴⁹ Jelikož výstavba kolem hlavního nádraží byla v plném proudu, o návratu do původní lokality zatím nemohla být řeč. Možná proto se sousoší znovu stěhovalo už v roce 1972 – tentokrát bylo zapůjčeno do přízemí budovy Federálního shromáždění (FS), na místo nepochybně prestižnější. Původní kamenný sokl byl rozebrán a prozatím umístěn v zahradě Trojského zámku.

Nový odlitek

Pokorného dílo tedy zaujalo místo ve foyeru teprve nedávno přestavěné parlamentní budovy a galerie snad v neblahé předtuše vyhotovila revers, na němž jí 12. září 1973 kancelář FS potvrdila výpůjčku s možností navrácení díla po vyžádání ze strany GHMP.⁵⁰

Závaznost tohoto dokumentu se ukázala už o necelý měsíc později, když ředitel Kotek opatrně požádal o vrácení sochy, přičemž na oplátku nabízel zapůjčení jiné a zmínil také možnost pořízení zbrusu nového

odlitku pro zákonodárce. Zástupci FS se však ideologicky konformního a zároveň řemeslně zdatného díla nechtěli vzdát. Jelikož i opakovaná žádost s výslovným poukazem na

zmíněný revers byla oslyšena, rozběhla se jednání kanceláře FS přímo s pražským magistrátem. Výsledek příliš nepřekvapil – Sbratření zůstalo poslancům a GHMP si měla opatřit

48 Šifra -FRAM-: Zákon estetické hodnoty. Malé zamyšlení. *Rudé právo*, 13. 7. 1971, s. 5.

49 *Archiv GHMP*, k. 8, sl. Sbratření, a. j. 28, sign. CP 76/1, dopis Dobroslava Kotky z 20. 8. 1971.

50 Tamtéž, Revers, 12. 9. 1973.

jeho novou verzi, byť na parlamentní náklady.

Zhotovit další odlitek však nebylo snadné. Především bylo třeba zajistit dlouho dopředu slévárnu a také původní sádrový model sousoší, který měla ve svých sbírkách Národní galerie (NG).⁵¹ Kovolijcům z Ústředí uměleckých řemesel (ÚÚŘ) byla odeslána objednávka již v dubnu 1975 a o zápůjčku sádrové skulptury požádal Dobroslav Kotek ředitele NG Jiřího Kotalíka dopisem z 11. července 1975. Plastika se obvykle nacházela na zbraslavském zámku jako součást sbírky českého sochařství⁵² a lze předpokládat, že právě z tohoto modelu se kdysi odlévaly formy pro pražský i československý pomník. Dílo tak nebylo v optimálním stavu – rozměrné a členité plastiky se zpravidla odlévají po částech, a proto jsou rozřezány na menší díly a po odlití případně znovu sesazeny. Více k tomu přímo ředitel Kotalík v odpovědi na zmíněnou žádost: *Národní galerie je ochotna zapůjčit Vám tento model do doby pořízení bronzového odlitku, tj. asi do roku 1978. Originální model je t. u. uložen v Jízdárně Valdštejnského paláce, kde byl součástí expozice výstavy k 30. výročí osvobození. Model byl znovu sestavován po 15 letech⁵³ a je třeba, aby některé drobnější chybějící detaily byly na něm doplněny dřívě, než bude předán do slévárny.*⁵⁴ Po převozu rozřezaného modelu do Trojského zámku 15. září 1975 a jeho deponování ve sklepních prostorách práce na odlití nové kopie zhruba na rok a půl ustaly... Teprve na jaře 1977

Částečně rozebraný sádrový model při restaurování v roce 1977

Foto: Galerie hlavního města Prahy

jednotlivé díly restauroval sochař Antonín Kolář v Hlásné Třebani,⁵⁵ přičemž předchozí uskladnění jim na kvalitě jistě nepřídalo.

Kovolijci z Uměleckých řemesel dokončili práci v dílně na statku Cibulka (Praha 5) v roce 1980⁵⁶ a celkem fakturovali na vrub kanceláře Federálního shromáždění 778 300 korun. Po přičtení poplatku dědicům autorských práv činily náklady 815 400 Kčs. K bezplatnému převedení do majetku GHMP došlo 1. května 1981 a zároveň byl takto „z ruky do ruky“ pod parlamentní

správu zapsán pomník umístěný ve FS.⁵⁷ Galerie tedy po necelé dekádě opět disponovala Pokorného dílem a mohla začít chystat jeho návrat do Vrchlického sadů. Zbrusu nový odlitek však prozatím zůstal na Cibulce, neboť nejasnosti a průtahy nebyly jen na straně sochařů.

Projekční práce

Nedílnou součástí monumentálních zakázek tvořila část architektonická, v níž projektanti často vyloženě kličkovali mezi zřizovateli, dodavateli a staviteli. Pro návrat sousoší do Vrchlického sadů se sice vyslovila Výtvarná rada (VR) NVP již 29. dubna 1975,⁵⁸ ale vedla k němu ještě dlouhá cesta. Jelikož na původním místě vyrostla v průběhu sedmdesátých let nová nádražní budova, hledal se vhodný prostor v jiné části parku. Ten však nejprve musel projít revitalizací po několikaletém období intenzivních stavebních prací.

Po stabilizaci situace se GHMP v červenci 1980 obrátila na Svaz architektů ČSR, aby doporučil vhodného projektanta. Po urgencích se jím nakonec stal Osvald Döbert (1917–1999), zkušený odborník a v letech 1971 až 1982 architekt Pražského hradu, který vypracoval dvě varianty – do Vrchlického sadů a na náměstí Krasnoarmějců (dnes Palachovo) s panoramatem Hradčan v pozadí. Druhá alternativa však byla považována spíše za doplňkovou a byla brzy upozaděna především kvůli některým problematickým pohledovým úhlům.⁵⁹

51 Druhý sádrový odlitek o velikosti 1:1 byl v Muzeu Klementa Gottwalda v Rytířské ulici v Praze.

52 *Sbírka českého sochařství* (katalog). Národní galerie, Praha 1961, s. 67.

53 Tento časový odstup přesně odpovídá období odlévání pražské sochy, tj. 1959–1960.

54 *Archiv GHMP*, k. 8, sl. Sbratření, a. j. 28, sign. CP 76/1, Dopis Jiřího Kotalíka Dobroslavu Kotkovi, 21. 7. 1975, č. j. 4116/75.

55 Tamtéž, Restaurátorská zpráva – Antonín Kolář, 13. 6. 1977.

56 Původní sádrový model byl už podle všeho natolik poškozen, že ho Národní galerie musela se souhlasem Ministerstva kultury ČR odeslat. Viz HLAVÁČEK, Luboš: *Genese sousoší „Sbratření“ Karla Pokorného*, s. 11, pozn. č. 5.

57 *Archiv GHMP*, k. 8, sl. Sbratření, a. j. 28, sign. CP 76/1, Hospodářská smlouva o převodu vlastnictví národního majetku č. 1685/81-51/64-20 a č. 1684/81-51/64-19, 1. 5. 1981.

58 Tamtéž, Zápis z jednání VR NVP, 29. 4. 1975, s. 9.

59 Tamtéž, Zápis z odborném jednání umělecké komise pro spolupráci architekta s výtvarníkem, 21. 10. 1981.

Nečekanou překážkou se stal materiál. Zřizovatelé pomníku počítali s využitím původního syenitového plató z roku 1960, které však po rozebrání a dlouholetém skladování vyžadovalo renovaci s dodáním nového pylonu. Ústředí uměleckých řemesel s poukazem na nedostatek strojní mechanizace pro tak náročný úkol kamenické práce v březnu 1982 odmítlo. Zakázku nakonec získal podnik Českomoravský průmysl kamene (ČMKP), který sice zprvu poukázal na obtížnou dostupnost syenitu a navrhol žulu, ale nakonec se zavázal projekt s menšími obměnami realizovat ve své šluknovské pobočce: *Při projednávání zakázky s výrobní provozovnou byla vzhledem k významu a umístění pomníku znovu projednána možnost výroby z původně použitého materiálu syenit. Sdělujeme Vám proto, že do uvedeného termínu [odhalení v březnu 1984] jsme schopni zakázku realizovat ze syenitu s tou podmínkou, že pylon bude dělen na tři kusy...*⁶⁰

Čtrnáct kamenných bloků z původní podesty bylo převezeno v září 1983 do Šluknova, a když na místo dorazil 17. května 1984 architekt Döbert, začala na povrch postupně vyplovat nepřijemná fakta: dodané kvádry byly ve špatném stavu, kameníci nedokázali zajistit požadované opravy a syenit nebylo možné opatřit v potřebném množství, stejně jako zaručit jeho barevnou stejnorodost s původním soklem.⁶¹ Chtě nechtě se tak zřizovatelé pomníku museli spokojit se strojově obráběnou žulou. Tato nečekaná změna však vedla k přepracování dosavadního architektonického návrhu a dalšímu zdržení.

Na přelomu let 1984 a 1985 přišli představitelé města a městského výboru (MV) KSČ s jiným nápadem –

umístit pomník *Sbratření* na Klárově, což mělo být zřejmě ideologicky nejvhodnější místo vzhledem k všeobecně známé tankové přestřelce z rána 9. května 1945. Osvald Döbert proto vypracoval v pořadí již čtvrtou studii, v níž však tento nápad poměrně jasně odmítl: *I když toto umístění má svou logiku v tom, že sovětská pomoc Praze přišla právě od Klárova, [...] zůstává navrhané řešení cizím – vloženým prvkem do charakteru stávajícího prostředí, se kterým může jen částečně splynout, až nová zeleň (jasany) dosáhnou potřebné velikosti, tj. cca za 30-40 let.*⁶² Architektka na svém zasedání 8. října 1985 podpořila i Výtvarná rada NVP, a Vrchlického sady tak zůstaly první variantou.

Odborářské intermezzo

Zatímco projekční a přípravné práce se sunuly kupředu hlemýždím tempem, odlitek sousoší, dokončený roku 1980, zůstával v kovolijské dílně Cibulka, kde se prokazatelně nacházel ještě v lednu 1985. Že se na místo svého určení nikdy nedostane, způsobil zásah z nečekaného směru.

V roce 40. výročí konce druhé světové války se na Krymu dokončovala zotavovna Družba, která byla společným podnikem sovětských a československých odborů. Patřičný ideový lesk měla zajistit také umělecká výzdoba, přičemž ideální by pro tyto účely bylo nějaké srozumitelné a zároveň umělecky kvalitní zpodobnění nerozborného přátelství obou států. Tyto požadavky splňovalo sousoší *Sbratření*, které navíc nebylo zcela neznámé ani občanům SSSR – už v roce 1960 vyšlo například na sovětské poštovní známce k 15. výročí osvobození Československa.⁶³

Dnes už nezjistíme, jaké myšlenky se honily hlavou pracovníkům GHMP, když v březnu 1985 přišel pokyn z pražského magistrátu předat dosud neosazené dílo do majetku Ústřední rady odborů (ÚRO) pro umístění na Krym. Ujištění, že galerie získá jako náhradu nový odlitek, bylo již téměř dokonalým *déjà vu*. Kotkův nástupce na ředitelském postu Jaroslav Fatka sice podal proti vzniklé situaci rozklad, ale výsledek nezměnil.

Zajištění vhodné předlohy bylo nyní ještě složitější a nový sádrový model pro následné formy se nakonec pořizoval z bronzového pomníku patřícího Federálnímu shromáždění. Dozor prováděl sochař Jan Hána, tehdejší rektor AVU. Sousoší tentokrát odléval ZUKOV a za necelý rok, na jaře 1986, bylo hotové. Jelikož však těžkopádný systém plánovaného hospodářství neumožnil stavbu promptně realizovat, stěhovala se plastika ještě téměř na dva roky do zahrady AVU v Praze-Bubenci. Podnik Výstavba hlavního města Prahy (VHMP) na výzvu k součinnosti odpověděl prostřednictvím ředitele technického úseku M. Tupy: *K Vaší žádosti o zajištění činnosti v souvislosti s osazením pomníku „Sbratření“ sdělujeme, že [...] odbor kultury NVP tento požadavek dosud neuplatnil a stavba není zahrnuta do plánu 8. 5LP (tj. osmé pětiletky – pozn. autora) ani dodavatelsky zajištěna. Z těchto důvodů jsme nuceni konstatovat, že termín osazení pomníku v květnu 1988 je nereálný.*⁶⁴

Návrat *Sbratření* do Vrchlického sadů

Ani s hotovým projektem a odlitkem připraveným k instalaci tedy ještě neměli zřizovatelé pomníku vyhráno.

60 Tamtéž, Dopis Karla Duška (vedoucí odbytu) řediteli GHMP Kotkovi, Hradec Králové, 23. 8. 1982.

61 Tamtéž, Zápis z jednání na podnikovém ředitelství n. p. ČMPK Hradec Králové ve věci zajištění výroby podstavce pod sousoší „Sbratření“ v Praze, 24. 9. 1984.

62 Tamtéž, projektová dokumentace *Sbratření* – IV. varianta Klárov, průvodní zpráva. Otevřený prostor na Klárově vzbuzuje rozpaky dodnes, a to i po umístění dvou monumentů v letech 2006 (pomník 2. odboje od Vladimíra Preclíka) a 2014 (*Okřídlený lev* od Colina Spoffortha).

63 *Katalog známek. Svaz sovětských socialistických republik 1921–1960*. Poštovní filatelistická služba, Praha 1961, s. 354.

64 *Archiv GHMP*, k. 8, sl. *Sbratření*, a. j. 28, sign. CP 76/1, Zajištění činnosti v souvislosti s osazením pomníku „Sbratření“, 7. 1. 1987.

Lístek ze slavnosti pořádané Svazem československo-sovětského přátelství (SČSP) v srpnu 1975 a odznak téhož - na obou je Sbratření zobrazeno

Foto: archiv autora

Ve schvalovacím procesu se k celé věci vyjadřovaly také státní a stranické orgány, především Ideová rada pro péči o pomníky, památníky a pamětní desky při Ministerstvu kultury ČSR, která bděla nad uměleckou a ideologickou kvalitou vznikajících děl. Galerie hlavního města Prahy jí odeslala žádost o projednání 12. února 1987, kladné rozhodnutí však obdržela až 16. června.⁶⁵

O realizaci nakonec bez ohledu na obtíže rozhodl 6. října 1987 sekretariát MV KSČ. Návrh tajemníka Miroslava Štěpána byl přijat a odhalen stanoveno na květen následujícího roku.⁶⁶ Byrokratické soukolí se však zadíralo stále zřetelněji, neboť ještě v polovině prosince zřizovatel pomníku (tj. GHMP) neměl k dispozici od vedení města příslušné písemné rozhodnutí. Přitom mnoho času nezbyvalo, protože například vylamování potřebné žuly bylo v zimních měsících prakticky vyloučeno.

První pracovní schůzka mezi zřizovatelem a stavebníkem VHMP proběhla v lednu a stavební povolení vydal odbor výstavby Obvodního

národního výboru v Praze 1 dne 22. března 1988. Stavba byla zahájena o dva dny později a celkové náklady činily 645 404,50 Kčs.⁶⁷ Tato suma zahrnovala i výdaje na repasování sousoší (5620 korun), které během dvou let od výroby přece jen ztratilo svůj původní lesk.

Slavnostní odhalení nakonec proběhlo v pátek 6. května 1988 dopoledne za přítomnosti vedoucího tajemníka MV KSČ Miroslava Štěpána, sovětského velvyslance Viktora Lomakina a primátora Františka Štafy, který ve svém projevu označil pomník mj. za *nade všechna slova vypovídající o všem, co se zrodilo z nezapomenutelných dnů* [konce druhé světové války].⁶⁸

Závěrem

Když se sousoší *Sbratření* po více než dvaceti letech vrátilo k hlavnímu nádraží, šlo o labutí píseň monumentální propagandy pod taktovkou komunistického režimu. Uplynulá desetiletí odvála vzrušenou atmosféru květnových dnů pětáctýřicátého roku

a dvojice bojovníků v objetí se ocitla v pragmatickém prostředí hroučícího se socialismu. Pokorného dílo tak spíše inspirovalo lidový folklor, který mj. vyprodukoval čtyřverší: *Statuofil časně zrána / zlíbá sochu partyzána / nejvíc ovšem ocení / Pokorného Sbratření*.⁶⁹ Zmiňuje se také symbolická spojitost s gay komunitou, za jejíž neoficiální pomník bývá dílo někdy považováno.⁷⁰

Po listopadu 1989 zůstalo sousoší nesporné umělecké hodnoty na svém místě, zatím nejdéle ve své pražské historii. Plánovaná stavba nové tramvajové trati přes Vrchlického sady však nepochybně celý prostor ještě ovlivní, přestože bezprostřední okolí monumentu by podle zveřejněných variant zasaženo být nemělo. Ale pomníky (a jeřáby) neznají dne ani hodiny...⁷¹

pd

65 *Národní archiv*, f. Ministerstvo kultury ČSR/ČR, k. 228, č. j. 10253/87, Záznam č. 1/87 z jednání Ideové rady MK ČSR dne 16. 6. 1987.

66 *Archiv GHMP*, k. 8, sl. Sbratření, a. j. 28, sign. CP 76/1, Usnesení 71. schůze sekretariátu MV KSČ ze dne 6. října 1987, č. j. SMV 1005, bod 4.

67 Tamtéž, Vyčíslení pořizovací hodnoty, sp. zn. 230/938/Bch/88, 16. 8. 1988.

68 Tamtéž, Odhalení pomníku národního umělce Karla Pokorného „Sbratření“ ve Vrchlického sadech v Praze 6. května 1988, Projev, s. 1.

69 Viz NEJEDLÝ, Jan - ŠOFAR, Jakub: *Po práci legraci. Lexikon lidové tvořivosti z dob socialismu*. BizBooks, Brno 2016, s. 146.

70 Srov. tamtéž, heslo „Teplotechna“.

71 Tento text vznikl za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2019-2023/12.III.a, 00023272).